

Ольга КУЦА (Тернопіль)

Володимир Гнатюк і творення новочасного українства

Три десятки років майже щоденної праці офірував В. Гнатюк на те, щоб, як писав, “перетворився наш народ... шляхом внутрішньої еволюції, шляхом самоорганізації... в правдиву націю в сучасному розумінню того слова”. Серед європейських вчених межі століть вже у віці до 30-ти років він займав одне з першорядних місць, вивівши українознавчу науку з початком нового ХХ віку на всеукраїнський, а в деяких галузях і на всеєвропейський рівень. Бажання “показати” Україну “перед очі цивілізованого світу” стало його глибоко особистою, насущною потребою, а “байдужість національної приналежності”, як неодноразово зізнавався, — його найнекучішим болем. Закордонні вчені були подивовані розмахом і багатогранністю наукових пошуків Гнатюка, що сформувалися на міцних українських засадах: закладеній у батьківському домі у Велеснєві святості ставлення до неспідробних народних скарбів і традицій, оточенні у Науковому товаристві ім. Шевченка, спілкуванні з майже титанічними подвижниками, особливо Грушевським та Франком.

Найпершим предметом наукових зацікавлень Гнатюка була, як відомо, фольклористика. Власне народну творчість він інтерпретував як пряме відображення історії народу, а її жанри — як “прецікаві історичні документи його долі і життя”. Народна поезія, як висловлювався учений, не мала права “виказувати застою” — адже “застій” у ній показував би, що “сам народ загибає”. Його фольклористичні студії стали логічним продовженням відомих і схвалених у Європі наукових концепцій М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та ін. Все-таки на найвищих наукових симпозиумах, зокрема в Парижі, науково опрацьовані збірники українських фольклорних матеріалів трактувалися як “скарби російського народу”. З-поміж названих вище фольклористів Гнатюк найбільшою мірою спрямовував свої наукові зусилля власне на те, щоб словесні багатства українців були визнані європейською наукою як українські.

Учений щасливо передбачив одне з найактуальніших питань сучасного літературознавства, тобто фольклоризм як ідейно-естетичну категорію, що виявляється в прямому чи опосередкованому відтворенні, трансформації або її розвитку

літературою структурно-художніх елементів фольклору. Як відомо, в українському письменстві (та й не тільки українському) особливо потужним був вплив фольклору в добу національно-визвольних, державотворчих змагань, коли він розмаїто виявився у художньому масиві і витворив оригінальні естетичні цінності у творах В.Пачовського, П.Тичини, Г.Чупринки, С.Черкасенка та ін. Історичне життя України наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. найбільш виразно окреслило ідейні параметри й емоційну тональність літературно-фольклорних зустрічей. Отже, була об'єктивна потреба включення художнього досвіду фольклору в літературний. Той факт, що в процес адаптування фольклору включилися такі автори, як І. Франко, Леся Українка, Б. Лепкий, з одного боку, і з другого — такі, у котрих складно побачити конкретне ставлення до фольклору (М. Семенко), зумовлений не тільки художньою необхідністю, а й появою в тогочасному літературному процесі титанічної постаті Гнатюка. Паскільки ця поява була важливо-вчасною і потрібною українській літературі, свідчить хоча б той факт, що зарубіжні літературознавці, вишукуючи перспективи розвитку для своїх національних літератур, вказували на "фольклорність" навіть таких "нефольклорних" письменників, як Достоевський чи Фолкнер. Слушне зауваження М. Яценка з приводу збайдужілості української літературознавчої науки до Гнатюкових суджень про взаємовідношення фольклору і літератури залишається, на жаль, актуальним і сьогодні.

Гнатюкова концепція фольклоризму у літературі ще належно не поінтерпретована, незважаючи на появу цілого ряду науково об'єктивних досліджень із гнатюкознавства. Хоча вчений не залишив нам цілісно сформульованої теорії фольклоризму, саме він, разом із Потебнею та Франком, заклав фундамент наукового вивчення складної літературно-фольклорної дифузії. Його наукові постулати густо розсіпані по багатьох статтях, передмовах, рецензіях, де теоретичні положення вкраплені окремими абзацами чи реченнями. Роздумуючи над особливостями літературно-фольклорних зв'язків у процесі розвитку української літератури, він пунктирно накреслив розмаїття способів трансформації української народної словесної культури у творчості письменників від найдавніших до найновіших часів. Гнатюк всіляко заохочував до праці на цій ниві. У ґрунтовній студії "Українська народна словесність" він стверджував рішучий вплив етнографії на літератури Європи, високий естетичний рівень української народної словесності у порівнянні з фольклором

європейських народів, тісну взаємодію двох типів художнього мислення (усного і писемного) в українській літературі XVIII ст. тощо. Показовим є факт звернення Наталі Кобринської до В. Гнатюка за порадою стосовно використання техніки модернізму (символізму) в українській літературі. Міркування Гнатюка про результативність українського символізму — за умови його органічного «впливу» з символізму у фольклорі — були слухними і переконливими для письменниці.

Проблемі європеїзації українців підпорядковувалася надзвичайно широка географія фольклорних записів нашого вченого, а глобальність його мислення підтверджувала настійлива турбота про збереження етнічних гілок українців в іонаціональному середовищі, зокрема інтерес до життя українців-емігрантів у США, Канаді, Бразилії та інших країнах. Гнатюк, як відомо, здійснив для свого часу унікальні в Європі зібрання і видання скарбів українського фольклорного матеріалу. Його двотомник “Українські народні байки” оцінені європейськими славістами як “найвизначніший” збірник казок про тварин, яким не могла на той час похвалитися жодна слов'янська література. Двотомник колядок і щедрівок визнано “епохальним”, таким, що становить “початок нового періоду” в історії слов'янської і європейської фольклористики.

Літературна діяльність Гнатюка розвивалася у кількох напрямках, найголовніші з яких — власне літературознавча, видавнича праця, редагування, координування літературних зв'язків між Західною і Великою Україною, тобто продовження здійснюваної перед ним місії П.Куліша, О.Кониського, М.Драгоманова.

Учений і по сьогодні залишається одним із найавторитетніших знавців і дослідників Закарпаття за всю його історію. Йому належить особлива заслуга у збиранні та публікації пам'яток давнього письменства Закарпаття. Під час своїх фольклорних експедицій він знайшов десятки рукописів, які частково були використані Франком у його виданнях “Апокрифи і легенди з українських рукописів” і “Карпаторуська література XVII—XVIII віків”. Фундаментальна праця Гнатюка “Угроруські духовні вірші” (1902) і нині не втратила наукового значення. Публікуючи тексти 225 пісень XVII—XIX ст., учений робив акцент саме на їх віршовій формі. Від кінця XIX і до середини 20-х рр. XX ст. майже не було книжки про Закарпаття чи виданої на Закарпатті, яку б не рецензував Гнатюк чи вона не мала б рецензії у редагованих ним виданнях. Його

листи до І.І.Панькевича — це справжня енциклопедія культурного і літературного Закарпаття зазначеного періоду. Учений доклав багато зусиль, щоб літературний рух на Закарпатті став власне українським. Його численні докори закарпатцям на зразок, що у них “не було ніякого літературного руху досі” або що Закарпаття “не видало ні одного правдивого письменника” таки багато спричинилися до того, що з 1919—1920 рр. тут зароджується нова хвиля українського літературного руху — письменники Закарпаття зорієнтувалися на всеукраїнську літературу. Учений із особливою радістю сприйняв появу в 1923 р. поетичних збірок В.Гренджі-Донського (“Квіти з терньом”, “Золоті ключі”), доручивши Олесю Бабію прорецензувати їх у “Літературно-науковому віснику”.

Найголовнішим — і не тільки у літературній праці Гнатюка, але й усій його багатогранній діяльності — треба вважати подвижницьке “невидиме духовне меценатство” (вислів Франка). Постійна потреба “робітників тихої щоденної праці” — то була, за Франком, “найбільша вада української суспільності”. У листах Драгоманова він прочитував нарікання на українців у порівнянні з європейцями: адже у Європі навіть при з’яві “посереднього” таланту “при ньому виростають” щонайменше чотири опікуни, які, не очікуючи жодної винагороди, мають собі за честь допомогти “житейському невдасі”. Брак саме такого меценатства у літературному процесі кінця ХІХ — початку ХХ ст. компенсував своєю людяністю, дивовижною сумлінністю Гнатюк. Очолюючи “Українсько-руську видавничу спілку” та згуртовуючи протягом дванадцяти років праці на посаді відповідального редактора “Літературно-наукового вісника” найкращі літературні таланти, учений опікувався їх побутом, турбувався про здоров’я і навіть настрої. Справді дивовижними є факти Гнатюкової жертвності у щоденному спілкуванні з Франком, особливо у 1907 р. Сам слабкого здоров’я, Гнатюк із тактом глибокого психолога делікатно гасив емоційні вибухи Франка, згладжуючи неприємні враження від спілкування з ним людей найближчого Франкового оточення. У найзагрозливіший для життя час Франко, недбалий до лікарських порад відмовитись від важкої розумової праці, послухав єдиного Гнатюка, який порадив хворому письменникові опрацьовувати сороміцькі матеріали із його (Гнатюкової) збірки. Це і зробило свою реабілітаційну справу. Учений, пильно вистежуючи за Франковою поведінкою у тяжких 1907—1908 рр., зумів порятувати деякі твори письменника, які той розпорядився спалити. Ріднила обох “сізіфова праця”.

спрямована на поступ української науки і культури, спільність поглядів на національне питання (згадаймо бодай їх авторство під протестом “І ми в Європі”). Незважаючи на те, що Гнатюк як учений формувався на перших порах під опікою Франка, було б несправедливо трактувати їх взаємини у площині “вчитель — учень”. Це була плідна для обох і взаємозбагачуюча праця двох, що неодноразово підкреслював сам Франко, оцінюючи роботу Гнатюка як значне досягнення української національної науки. Взявши на себе тягарі підготовки ювілею 25-літньої літературної й громадської діяльності Франка, Гнатюк переконував культурну громадськість України, що “ювілянт заслуговує величавого пошанування”. Фантастичну і відлякуючу багатьох суму в 10 000 золотих ринських для купівлі будинку письменникові українське громадянство “мусило” дати “живому Франкові”, незважаючи на те, що не спромоглося тоді зібрати потрібної суми на пам’ятник Котляревському. Бо Франко, як переконував Гнатюк своїх адресатів з Великої України, “славний письменник руський”, “відомий всьому слов’янському світові” і “являє русина перед світом”. Отже, входження у “концерт європейських народів” — це один із важливих побудників багатогранної діяльності Гнатюка.

На величаве пошанування сам Гнатюк ніколи не претендував. Хоча не раз йому “запекло коло серця”, як писав, коли найближче оточення іноді йому не тільки не сприяло в роботі, але й багато зробленого ним “мало йому за зле”. Тільки ціною невсипущої праці у 1902 р. тридцятидворічний Гнатюк — “скромний приватний урядник, без зв’язків і знайомств” — стає членом-кореспондентом Російської Академії Наук, одержавши це високе наукове звання майже одночасно з “людьми із зв’язками” В. Антоновичем, М. Дашкевичем, М. Сумцовим. І те, що він “пробився якомсь” матеріально, то, за власним зізнанням, “лиш тому, що попродав свої недруковані праці...” [1, 324].

Гнатюк був близьким радником Лесі Українки у вирішенні її багатьох літературних проблем. Він всіляко сприяв М. Коцюбинському. Ідея написання повісті “Гіні забутих предків” належить, як відомо, саме йому, Гнатюкові. Вимога вченого — “нашого гуцула світові цілому показати” — художньо зреалізована у творчості Г. Хоткевича. Колоритні деталі Гнатюкового збірника “Народні оповідання про опришків” проросли у розгорнені образи й сюжетні епізоди “Камінної душі” — твору особливого художнього чару і життєнаповненості. Частинку гнатюківської “національно-країнної закраски” можна

знайти у творчості майже всіх письменників кінця ХІХ — початку ХХ століття. І це все одночасно з тим, що вчений у 1897 р. твердо і “раз на все” вирішив працювати в етнографії. Хв. Вовк, крім даних Гнатюкові завдань детального вивчення і наукового опису українського рибальства, гончарства, бондарства, транспорту (“починаючи від людей, що йдуть пішки, несучи який клунок (або й дитину): човни, пароми, плоти, вози, санки, навіть дитячі санчата або хоч мерзлі кізяки..., на котрих діти з’їздять з гір або возять одне одного по вулиці” [1, 33]) радив приїхати до Парижу, бо треба було “цілком по-європейськи” братись за антропологічні матеріали. Разом із проблемами модерністської творчості, які вчений вирішував на прохання Лесі Українки, Ольги Кобилянської, І. Груша та ін., він одержав завдання від Хв. Вовка придбати “кілька серій черепів задля колекції Товариства ім. Шевченка” і “до кожного хоч одну велику кістку з ноги” і “все записуючи добре”. Бо “за се б давно вже пора узятись, та, на біду, ніхто не береться” [1, 34]. Отже, мусив братися Гнатюк.

Як учений-фольклорист та етнограф, він не міг стояти осторонь мовних проблем. В одному з листів зазначав: “Щодо моїх записів з боку формального, то замічу, що я, роб’ючи їх, справді мав на меті і лінгвістику. ... Знаючи, як напа філологія стоїть низько, хоть так багата у нас діалектологія, постановив я собі робити записи в різних сторонах нашої країни...” [1, 29]. Не очікуючи кращих часів, Гнатюк вів клопітку індивідуальну працю (листовно), утверджуючи українську мову у видавничій справі, особливо “врізувався під саме серце” мадяронству й москвофільству на Закарпатті. Для нього не поставало питання: що важливіше для України у даний момент — культура чи політика? Одночасно з виданням політичної газети для угорських русинів він записує на три друковані аркуші весілля у “полудневій Угорщині”. Адже “мусив” це зробити — “там починають вже весілля відправляти в той спосіб, що возьмут шлюб, а по шлюбі в касні (не вдома!) з’їдять вечерю, потанцюють трошки, і вже по весіллю” [1, 29]. Угорських же русинів “такі речі зовсім не обходять”.

Мову Гнатюк розглядав як найглибшу сферу обстоювання свого “Я”. Хоча, крім мови, як підкреслював, мусить бути ще “щось інше”, за чим належить пізнавати національну окремішність народу. Його українознавчі студії майже завжди проєктувались на мовознавство. Культура мови, правопис, лексикографія, діалектологія, стилістика, ономастика, соціолінгвістика, славістика — головні галузі його мовознавчих зацікавлень.

Редактор найповажніших видань НТШ, творець одного з перших нормативних українських правописів, ініціатор й автор багаторазових виступів проти заборон українського слова, Гнатюк вписав свою оригінальну сторінку у розвиток національної науки про мову.

Проблеми новочасного українства, становлення українців як нації, селянство як основа поступування цієї нації у майбутньому, Гнатюкова концепція культурного розвитку України, його оригінальне трактування “народу” і «нації» — ці та інші питання і сьогодні є актуальними для дослідників-істориків.

Свідомо відмежовуючись від формальної політичної діяльності, Гнатюк був глибоким і культурним політиком. Згадував роки, коли з етнографією йому “не дуже добре йшло”, “зате з політикою трохи легше”. Його “найпершою політикою” була турбота про збереження людських життів — носіїв і творців національних цінностей. Дбаючи про високий науковий рівень “Записок НТШ”, учений все-таки не радив науковим авторитетам, які вже попали “на око” владі, друкувати матеріалів під власними прізвищами. Крізь призму політичної далекоглядності треба розглядати відхилення з боку Гнатюка запрошення на переїзд у Радянську Україну, а також загострення стосунків із Грушевським. Він не сумнівався в тому, що обіцянки радянської влади про суверенітет України — “большевицька українізація” — є лише тактичним маневром, як і в тому, що Москва не простить Грушевському його політичної діяльності в період революції 1917–1918 рр. Цей скромний і глибокодумний вчений дуже добре орієнтувався у тогочасній політичній обстановці, що й ілюструє його стаття “Дещо про наші домашні болячки” (написана у 1902 р., вона, на жаль, залишається гостро актуальною і сьогодні). Перекоаний у марноті партійної діяльності — через численність партій та нікчемну амбітність їх лідерів — Гнатюк тоді писав: “... Наші політики незвичайно короткозорі, не вміють орієнтуватися в найпростіших справах, роблять вічно елементарні помилки, які відбиваються опісля сильно і шкідливо на цілій суспільності, змінюють свої переконання, як рукавиці, вважають нині білим те, що вчора вважали чорним, вагаються всюди, де треба рішучого виступу, не вміють використовувати ситуації, переходять із одного табору до другого і т. д. Більша частина таких політиків мріє тільки про мандати, думаючи тим способом випласти наверх... Коли ж ... вони діб’ються свого — тоді показується, що з їх діяльності виходить один великий пшик. Наступає у їх прихильників розчарування, докори, — але се

все по невчасі. Такі політики знають іще тільки, що мусять належати до якоїсь партії, але там не стоять вони, звичайно, на ніяким принципіальнім становищі” [2, 129–130].

Гнатюкова концепція новочасного українства включала — як одну з першочергових — проблему шкільництва і освіти. Гіркі висновки ученого про те, що “ніякий нарід не уполітджений так у шкільництві”, як українці, не йшли в парі з безнадійними наріканнями на обставини. Незважаючи на дуже короткочасну практику педагогічної праці у школі, Гнатюк у цій сфері був навдивовижку діяльним, а його аналіз стану тодішнього українського шкільництва вражає глибоким професіоналізмом. Такі статті, як “Руська гімназія в Тернополі”, “Справа українсько-руської гімназії в Станіславі”, “Наша школа” тощо, можна й сьогодні брати за методологічну основу педагогічних досліджень. Наповненість класів, організація гімназій та спеціалізованих шкіл залежно від потреб населення, гостра потреба протистояння денационалізації української школи (“московська школа ... душу ж не розвиває, а псує”) — ці та інші питання тісно єдналися з порушеною Гнатюком проблемою вищої школи. Обґрунтований ним принцип підготовки кадрів “відповідно до потреб населення”, що не суперечив “європейськості” підготовки студентської молоді, залишається важливим і сьогодні. Про ту вагу, якої надавав Гнатюк вищій школі у поступі нації, свідчить часто цитована дослідниками відповідь на повідомлення Президії УАНІ про обрання його у 1924 р. позаштатним академіком кафедри народної словесності. Він писав тоді: “Колись моєю молодечею мрією було дожити хвили, в якій на українській землі став би Український університет та Українська Академія Наук, дві інституції, що ввели би український народ у ряд загально признаних культурних націй. ... Я вважав би великим щастям, коли би зміг наприкінці свого життя хоч здалека докинути свою цеголку до тої величезної будівлі...” [1, 338]. Тільки делікатна скромність ученого подиктувала оце — “докинути свою цеголку”. Бо разом із І. Франком, М. Грушевським, Ф. Колессою, І. Пулюєм, І. Горбачевським В. Гнатюк вибудував добротний фундамент української науки. Бібліотечні фонди та етнографічні колекції, створені ним, уже на початку 20-х рр. ХХ ст. знані усьому науковому світові. А його людяність ще наприкінці ХІХ ст. відома “всесловній” Україні, що засвідчує лист до Гнатюка селянина з Херсонської губернії (1899). Замість коментарів (вони тут зайві) зачитуємо ширше цього листа: “Звіщою Вас, що ... світ для мене я получив. Я радів і вкупі

плакав з того, що не знав раніше про своє рідне... Українську книжку українець купля для сміху. Якби писали побільше таких книжок, то, може б, темні хоч трохи узнали про своє, а то сплять дужим сном. Один чоловік тут просе Вас, як можно, щоб Ви написали кілька слів на його питання. В Вене друкується журнал для дітей «Віночок задля маленьких діточок"... Так уже, будьте ласка, напишіть кілька слів, чи вартує він того, щоб його виписати і як до того добратися... О! Який би я був радий, якби Вамі три патрети я мав у своїй хаті... Прощайте, ширій, неустрашимий борець за правду!" [1, 76].

Отже, не тільки "високі тополі" науки і літератури живилися з Гнатюкового наукового ґрунту. Його назовні тихе й безкорисливе, але завжди щире і дивовижне працелюбство було благодатним біополем для формування нового світогляду у зрусифікованих та змадяризованих українських обширах. У цьому всьому сукупно великість Гнатюкового життєвого подвигу.

Література:

1. Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871-1989) — Львів, 1998
2. Гнатюк В. Дешо про наші домашні болячки // Літературно-науковий вістник. — 1902. — Т. VII. — Кн. 2

Роман ГРОМ'ЯК (Тернопіль)

Деякі проблеми компаративістики в світлі наукового досвіду академіка Володимира Гнатюка

Ювілейні конференції, присвячені науковцям, котрі працювали в гуманітарній сфері, — добра нагода для нових роздумів про своєрідність гуманітарного знання взагалі, і про роль учених у суспільному функціонуванні людинознавства зокрема. При цьому не обійтися без ретроспекції і порівняння як розумово-мисленнєвих операцій, з допомогою яких нащадки звертаються до постаті ювіляра - його наукової спадщини, внеску до певної галузі знань, в духовну культуру нації (а, може, і людства).

Ретроспекція з приводу чергового ювілею академіка Володимира Гнатюка набуває нової якості. Дві попередні представницькі конференції — до 120-річчя і до 125-річчя, які